

RAHMATJON TO'RAQULOV,

O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi

Davlat adabiyot muzeyi

tayanch-doktoranti

UBAYDIY "KULLIYOT" I TARKIBIDAGI FORSIY DEVONINING MATNIY-QIYOSIY TADQIQI

Annotatsiya. Ubaydullaxon XV asr o'zbek davlatchiligi va ma'naviy hayotida alohida o'ringa ega bo'lgan shayboniyzoda hukmdordir. U o'zbek xalqi milliy merosiga ham moddiyan ham ma'nan katta hissa qo'shdi. Uning zamona ilmiga oid bir qancha asarlari bizgacha yetib kelgan. Mazkur asarlar ichida Ubaydullaxonning forsiy devoni betakror badiiyatni o'zida mujassam etgani bilan ajralib turadi. Unga tegishli forscha she'rlar asosida tartiblangan devon O'zR FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida 8931 raqami ostida saqlanib kelayotgan manba bo'lib, uni matniy va manbaviy tadqiq etish zullisonayn o'zbek ijodkorlari ijodining mazmuniy va badiiy ko'lamini, XV asr kitobat san'ati, uning tendensiyalari haqida xabardor qiladi. Mazkur maqolada Ubaydullaxonning ma'naviy merosimizga qo'shgan hissasi va forsiy devonining matniy tadqiqi haqida mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar: Ubaydullaxon, devon, manba, matn, g'azal, ruboiy, tasavvuf, jumla, tadqiqot.

Abstract. Ubaydullah Khan is a noble ruler who occupied a special place in the Uzbek statehood and spiritual life of the 15th century. He made a great contribution to the national heritage of the Uzbek people, both materially and spiritually. Several of his works on contemporary science have come down to us, which to some extent tell about the mind and intelligence of this thoughtful sultan. Among these works, Ubaydullah Khan's Persian divan stands out for embodying Uzbek art. The divan, organized on the basis of Persian poems belonging to him, is a source stored under number 8931 at the Institute of Manuscripts of the Manuscript Fund of the Institute of Oriental Studies of the Republic of Uzbekistan, and its textual and source study will inform us about the substantive and artistic scope of the work of Zullisonayn Uzbek artists, the art of bookmaking of the 15th century, and its trends. This article discusses Ubaydullah Khan's contribution to our spiritual heritage and the textual study of his Persian divan.

Keywords: Ubaydullah Khan, divan, source, text, ghazal, rubai, Sufism, jumla dua'iyya, research.

Kirish. Ubaydullaxon ismi millatimiz tarixida alohida o'ringa ega. O'z zamonasidagi tarixchilar uni jasur, qobiliyatli va dindor hukmdor sifatida e'tirof etishadi. U XV asrda Movarounnahrda o'zbeklarning kuchli siyosiy birlik atrofida birlashishini ta'minlagan Abulxayrxonning o'g'li Shoh Budog' Sultonning ikkinchi farzandi Mahmud Sultonning o'g'li va Muhammad Shayboniyxonning jiyani edi. U Buxoro saroyida tahsil olgan. Hadis, fiqh, Qur'on qiroati, xattotlik va she'riyatni puxta egallagan. Mavlono Isfahoniy, Mavlono Mahmud Azizon, Mavlono Yor Muhammad Qoriy, Sayyid Abdulloh Yamaniylarning qo'lida ta'lim olgan [Nisoriy, 1993: 26]. Shayboniyxonning Movarounnahrda 10 yillik hukmronligi davrida davlat ishlarida faol ishtirok etadi. 1510-yilda Shayboniyxon o'ldirilganidan so'ng, Suyunchxo'jaxon va Ko'chkunchixonlar zamonida muhim faoliyatlarni amalga oshirib ushbu sultonlarga hukumat

boshqaruvida noiblik qildi. 918-(1512) yilda Vatanni qizilboshlar tajovuzidan xalos etishda katta jonbozliklar ko'rsatdi. Safaviylar qo'shiniga qarshi g'alaba qozonganidan so'ng, unga otasining hududlari bo'lgan Buxoro va Qarshi berildi. Abulg'oziy unvoni ostida u Buxoroni boshqardi va Ko'chkunchixonning harbiy ishlariga rahbarlik qildi. Ubaydullaxon 1512-yildan keyin shayboniylarning qo'shni hududlarga uyushtirgan yurushlariga boshchilik qildi. Safaviylarga qarshi faol siyosat yuritib, Xurosonga yetti marta yurish uyushtirdi. Natijada 1525-yilda Marv, 1529-yilda Hirot egallandi. Abu Saidxon vafotidan so'ng, u Movarounnahrdagi barcha Shayboniylarning boshlig'iga aylanib, amalda xon etib saylandi [Vosifiy. 1979:17]. Buxoro poytaxt sifatida tanlanib, davlat katta ijobiy o'zgarishlarga yuz tutdi.

Maqsad va vazifa. Ubaydullaxon mamlakatni rivojlantirishga katta ahamiyat berdi, hukmronligi davrida Turkistonda ko'plab masjidlar, madrasalar, ko'priklar va kanallar qurdi. Buxoro saroyini ilm va madaniyat markaziga aylantirib, u yerda mo'tabar shayxlar va olimlarni yig'di. Astronomlar, rassomlar, yozuvchilar, shoirlar va xattotlarga homiylik qildi. O'zi ham ilm bilan shug'ullanib, bir fiqhiy manzuma, hikmatlar, arabiy, forsiy va turkiy tillarda g'azallar yozdi. Qiroat ilmiga oid "Qovaid al-Qur'on" asarini tarjima qildi. Umuman olganda, millatimiz moddiy va ma'naviy merosiga juda ulkan hissa qo'shdi.

Ubaydullaxondan bizgacha boy ma'naviy meros yetib kelgan. Uning asarlari quyidagilardir:

1. Devon (She'rlar to'plami). Ubaydullaxondan turkiy va forsiy(nisbatan to'liq) devonlar yetib kelgan. Turkiyalik olim Ahmet Atesh devonlaridagi she'rlari badiiyati xususida so'z yuritib, uni diniy va axloqiy masalalarda haqiqiy lirizmga erishgan buyuk shoir sifatida ta'riflaydi [Ateş, 1964:124].

2. Tarjimat qovaid al-Qur'on va favoid al-Furqon. Ubaydullaxon o'zining ustozlari Kamoliddin Yor Muhammad bin Mavlono as-Samarqandiyning qiroat ilmiga oid forsha asarini turkiy (o'zbek) tiliga tarjima qilgan.

3. Manzuma fi haqqi masoilil-vuzu' vas-solat. Namoz va tahoratga oid fiqhiy masalalarning nazmiy bayoni. Bu asar turkiyalik olim Talip Yildirim tomonidan lingvistik tahlil etilib, Istanbulda nashr etilgan [Yildirim, 2003:127].

4. Hikamiya yoki Hikmatho. Ubaydullaxonning Ahmad Yassaviy hikmatlari uslubiga muvofiq shaklda yaratgan hikmatlari. Ushbu asarning bir nechta qo'lyozma nusxalari O'zbekiston va Turkiyadagi qo'lyozmalar fondida saqlanadi.

5. Maqolat. Arabiy she'rlar majmuasi.

6. Shavqnoma, Sabrnoma va G'ayratnoma. Ubaydullaxonning yigirma baytdan ortiq manzuma asarlari. Mazkur uch asar ham turkiyalik manbashunos olimlar Talip Yildirim va Ahmet Buyukakkash tomonidan lingvistik tahlil qilinib nashr etilgan [Büyükkakış, 2007:101].

Usullar. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, statistik, fenomenologik, germevistik va adabiy-tasavvufiy tahlil usullaridan foydalanildi.

Natijalar va mulohaza. Hozirgi kunda dunyo kutubxonalarida Ubaydullaxonga tegishlik bir qancha qo'lyozmalar saqlanmoqda. Ular ichida hozirga qadar hajman eng salmoqlisi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanuvchi 8931-interval raqamli manba bo'lib, unda Ubaydullaxonga tegishli uch tildagi she'rlar, hikmatlar, nomalar va "Masoil us-solat" nomlik fiqhiy manzuma o'rin olgan. Uning bizgacha yetib kelgan katta majmuasi 991/1583-yilda Mir Husayn al-Husayniy tomonidan ko'chirilgan. Bu qo'lyozma hozirda "Kulliyot" nomi bilan O'zbekiston Fanlar akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida 8931 raqami bilan saqlanadi. 695 sahifalik bu noyob majmua charm muqovali, Samarqand qog'ozida, 18,5x 23 sm formatda, nasta'liqning Buxoro xatida ko'chirilgan. Uning birinchi betida "Qiymati 5 yu" deb yozib qo'yilgan. Uchinchi betda tillo suvi bilan "Devoni hazrati Ubaydullaxon" degan yozuv bor. Qo'lyozmaning atrofi gul rasmlar

bilan bezatilgan. “Kulliyot”ning dastlabki qismini forsiy devoni (4-200-bet), undan so‘nggi qismini arabiy she‘r majmuasi, 201-210-betlar), nihoyat uchinchi qismini turkiy devoni (211—695-bet) tashkil etadi.

Turkiy devon an‘anaga ko‘ra (211-bet) hamd va na‘t bilan boshlangan. Undan bir manqib (212-bet), “Masoi us-salot” (213-230-bet), hikmatlari (231-402-bet), 2 ruboiy, 4 fard tarjiband, salovot, 2 baytli hadis tarjimasi ham (402-408-bet) o‘rin olgan. Bunda shoirning 310 dan ziyod g‘azallari (410-536-betlar) 25 qit‘a, 11 tuyuq (537-545-betlar), 445 ga yaqin ruboiy (545-631-betlar), 700 baytdan iborat (632-679-betlar) 18 masnaviy, muammo, 2 yor-yor (691-695-betlar) mavjud. Shuningdek, unga 679-687-betlarda diniy-tasavvufiy, axloqiy-didaktik mavzular talqiniga bag‘ishlangan “Omonatnoma”, “Shavqnoma”, “G‘ayratnoma”, “Sabrnoma” deb atalgan manzumalari ham kiritilgan [Abdullayev, 2009: 5]. “Kulliyot” Ubaydullaxon vafotidan keyin Abdullaxon davrida ko‘chirilgan. [Murodova, 2020: 4].

Manbani shartli ravishda 3 tildagi 3 qismdan iborat deyish mumkin: arabiy, turkiy va forsiy meros. Manbaning forsiy qismi, asosan, g‘azallar va kichik lirik janrlardan iborat. Forsiy she‘rlar boshlangan qismi ham alohida shams kitobat bilan boshlangan va devon sifatida tartiblangan. Devon garchi to‘laqonli devon talablariga javob bermasa-da, undagi muayyan janrlarning mavzuiy va matniy jihatdan qat‘iy ketma-ketlikda joylashuvi nisbatan devon deyilishiga asos bo‘ladi. Devonda م (mim), ل (lom), س (sin), ش (shin), ن (nun), ه (hoye havas), و (vov), ی (yo) harflariga tugaydigan g‘azallar mavjud emas. Manbadagi dastlabki qismidagi g‘azallar orifona, oshiqona g‘azallar keyingi qismlarida keladi. Ba‘zi o‘rinlarda hasbi hol shaklidagi g‘azallar ham bor. G‘azallar umumiy soni 166 ta. Bularning ichida bir nechta g‘azallar takror kelgan. Eng ko‘p g‘azallar ت (ta) harfiga oid. Dastlabki g‘azal an‘anaga muvofiq hamd g‘azal bo‘lib, ای مالک دو کون تویی پادشاه ما (Ey ikki olam podshohi, sensan bizning podshohimiz, Ojizlik va zaiflik chog‘ida panohimiz) bayti bilan boshlanadi. Umumiy hajmi besh baytdan iborat mazkur g‘azal بی لطف او فتوح عیبی نمی شود، باشند اگرچه خلق دو عالم سپاه ما (Uning lutfi bo‘lmasa, Ubaydiyga fath bo‘lmas, Agar ikki olam xalqi uning sipohi bo‘lsa ham) maqta‘si bilan tugaydi.

ام داش داپ ی یوت نوک ود کل ام ی

ام دانی فیعض و ی زجاء تقو رد
 کی پاک شود گنه ما ز سیل اشک
 گر تو بآب عفو نشویی گناه ما
 لد نورد زک دوبند ناجع مشب تجاد
 ام ملا روند و ترپز دوشد نشور
 ن تشیوخ مدرج زان دشد ناوتیمز رگم
و ک ار نیمز و نامسا تخاشد نوچ
 بی لطف او فتوح عبیدی نمی شود
 [Ubaydiy kulliyoti, № ۸۹۳۱:۴] ام داپس ملء ود قلخ چرگا دنشاپ

G‘azal aruz vaznining hazaji musammani solim bahrida yozilgan. Vazn qolipi: mafoiylun mafoiylun mafoiylun. Taqte’si:

V – – –/V – – –/V – – –

V – – –/V – – –/V – – –

Matla’ Alisher Navoiyning “Iloho, podshoho, kirdikoro..” deya boshlanuvchi g‘azaliga juda hamohang [Jumaboyeva, 2024:732]. Vaznlarning ham o‘xshash ekanligini inobatga olinsa Ubaydullaxonning ijodida Alisher Navoiy ijodi katta ta’sir etganligini bilish mumkin. Adabiyotshunos olimlar Ubaydullaxon ijodida Navoiy, Lutfiy, shuningdek, Xoja Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg‘oniy singari yassaviyya tariqatidagi mutasavvif ijodkorlarning ta’siri juda kuchli bo‘lganligini ta’kidlab o‘tadi [Eraslan, 1986: 54]. Abduqodir Hayitmetov Ubaydiy ijodi haqida yozarkan Ubaydiy she’riyatida o‘ziga xoslikka intilish ustunligini, shoir she’riy uslubida soddalikka moyillik, o‘z fikrini mumkin qadar xalqchil bayon etishga urinish yorqin sezilishini alohida ta’kidlaydi [Hayitmetov, 1991:192].

Ubaydullaxon turkiy she’riyatidagi xalqchilik uning forsiy va arabiy ijodida ham kuzatiladi. Ubaydullaxon so‘fiy bir podshoh bo‘lgani holda o‘tmish salafining orifona ijodiy namunalarini puxta o‘rganib, ulardagi ayricha fikriy nuktralarni o‘z ijodiga tatbiq eta oldi. U shariat va tariqatni puxta o‘rganib, tavba, sabr, shukr, xavf, rajo, zuhd, faqr, tavakkul, muhabbat kabi maqomlarga bir qadar yetishgani devondagi g‘azallar mazmunidan sezilib turadi. Quyidagi orifona baytlar mazmuni uning forsiy ijodi ham mazmunan turkiy ijodi bilan mushtarak mavzuda ekanligi, ilohiy ishq va tasavvuf ijodi uchun asosiy manba bo‘lganidan dalolat qiladi:

Ziki nomi lazzati u az dahoni man naraft,

Shukrun lillah, g‘ayr nomash bar zaboni man naraft.

(Og‘zimda doim Uning ismi zikri lazzati, Allohga shukrki, Uning zikridan boshqa narsa mening tilimga kelmaydi)

Subhi davlat buvad mahi ro‘yat,

Laylat ul-qadr shomi gesuyat.

Laylat ul-qadrrro chi qadr buvad,

Peshi qadri siyohi mo‘yat.

(Oy yuzing davlat subhidek, Qadr kechasi qaro soching shomidek.

Laylat ul-qadrga qaro soching oldida hech qadr qolmas)

Gar buvad koshonaam be sham‘i ruxsorat shabe,

Mezanam otash zi barqi oh xud koshonaro.

(Yuzing jamoli shamisiz koshonam tun bo‘lguday bo‘lsa ohim chaqmog‘idan bu koshonaga o‘t qo‘yaman)

Har kujo yobim nishon poyi yori xeshro,

Sajdahoyi shukr oram kirdikori xeshro.

(Har qayerda yorimning xoki poyin topsam, bu ne‘matimga shukr sajdalarin bajo etaman)

Murda budam zi g‘amat bori nasim,

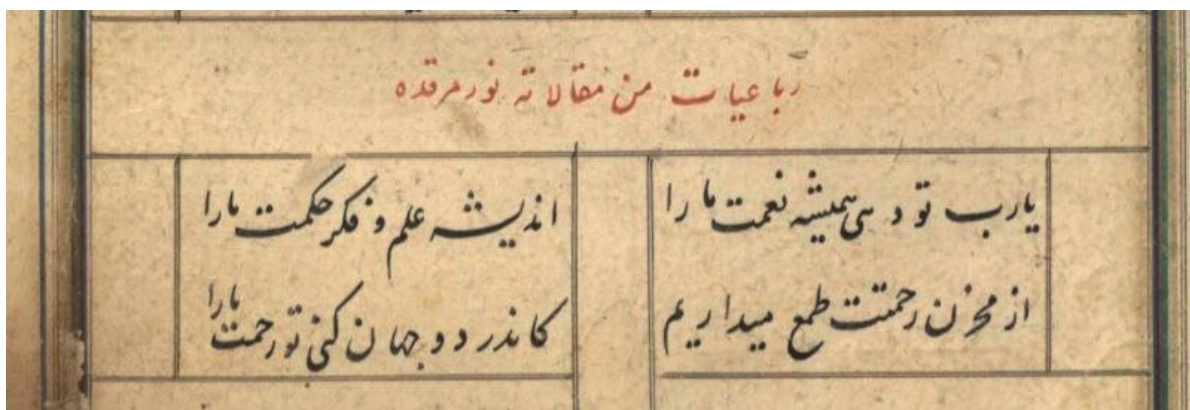
Zindagi dod ba bo‘yi tu maro.

(Hajring g'amidin o'layozganimda yel bo'ying bilan menga tiriklik baxsh etdi) [Ubaydiy kulliyoti, № 8931:19].

G'azaliyot qismidan so'ng manbaning muqattaot qismi boshlanadi. Ruboiyot qismi “رباعیات” degan qizil rangdagi jumla duoiyalik izohdan keyin boshlanadi. Ammo mazkur qismgacha yettita qit'a g'azallar so'ngida joylashtirilgan. Birinchi joylashtirilgan qit'a Ubaydullaxonning Mashhad fathiga aloqador hasbi hol mavzudagi qit'a:

شهر مشهد ز سیل قهر خدا
مثل حوض پر آب خواهد شد
آخر این قلعه زیرو زبر
همچو خیر خراب خواهد شد

(Mashhad shahri Xudoning qahridan, suv to'la havzdek bo'lajak, Oxir bu qal'a ostin-ustin bo'lib, Xaybar kabi xarob bo'lajak) [Ubaydiy kulliyoti, № 8931:77]. Ruboiyot qismidagi Ubaydullaxon ijodiga mansub kichik lirik janr namunalari orasida orifona, oshiqona, pand-mav'iza, hasbi hol mavzularidagi xilma-xil she'rlar uchraydi. “Ruboiyyot” deb ajratilgan qismdagi eng birinchi ruboiyda Allohga munojot va uning ne'matlari zikr etish lozimligi haqida so'z boradi:

یارب تو دهی همیشه نعمت مارا
اندیشه علم و فکر حکمت مارا
از مخزن رحمت طمع میداریم
کاندر دو جهان کنی تو رحمت مارا

(Yo Rab, Sen hamisha bizga ne'matlar berding,
Ilm, tafakkur, hikmat berding.

Marhamating xazinasidan umidvorman,

Ikki jahon ichra rahmat bergin) [Ubaydiy kulliyoti, № 8931(f):78].

Keyingi o'rinlarda to'g'rilik, rostlik, iymon, adolat, fano, sidq, ishq, zikr haqida ruboiylar mavjud bo'lib, Ubaydullaxonning forsiy ruboiylari xilma-xil mavzularda ekanligi va ijtimoiy ko'lami kengligi bilan asosan ishqiy va tasavvufiy mavzuda bo'lgan turkiy ruboiylaridan ajralib turadi.

Xulosa. Umuman olganda, Ubaydullaxonning forsiy ijodi turkiy ijodidan hajman oz bo'lsa-da g'oyaviy va mazmuniy ko'lami hamda badiiy mahorati bilan undan ustun turadi. Ubaydiyning forsiy she'riyati bir jihatdan Sharq musulmon adabiyotiga katta bir o'zan bo'lgan forsiyo'y tasavvuf mashoyixlari nazmiy sarchashmalari fikriy nuktalarini o'zida tajassum ettirgan bo'lsa, yana bir jihatdan Xoja Ahmad Yassaviy va Sulaymon Boqirg'oniylar boshliq turkiy tasavvufning turkiston maktabiga xos bo'lgan xalqchilik va soddaliklarni birlashtirgan boy adabiy merosdir. Shu bilan

birgalikda, ushbu forsiy sheʼrlar joylashtirilgan “Kulliyot” XV asr kitobat sanʼatining bebaho namunasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Hasanxoʻja Nisoriy. *Muzakkiri ahhob*. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi NMIU, 1979. – 343 b.
2. Zayniddin Vosifiy. *Badoye ul-vaqoye*. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi NMIU, 1996. – 215 b.
3. U. Abdullayev. *Ubaydiy hayoti va adabiy faoliyati. Nomzodlik dissertatsiyasi*. – Toshkent: 2009. – 157 b.
4. Barnoxon Murodova. *Ubaydullaxon Yassaviyning munosib izdoshi. Academic Research in Educational Sciences. Ilmiy maqola-2022*. – 197 b.
5. *Ubaydiy devoni. OʻzFA ShI qoʻlyozmasi. Inv. № 8931*.
6. Kemal Eraslan, “XVI. Yüzyıl Çağatay Edebiyatı: Ubeydullah Han”, *Büyük Türk Klâsikleri*. – İstanbul: 1986. – 351 b.
7. Abduqodir Hayitmetov. *Izzatini yaxshiroq etmak kerak. Sharq yulduzi*. – Toshkent: 1991. 10-son. – 192 b.
8. Hilola Jumaboyeva. *Alisher Navoiyning “Ilk devon”iga tavsif. International journal of scientific researches*. – AQSh: Gould Stster, 2024. 5-son. – 351 b.
9. Ahmed Ateş. “Ubeydullah Hanʼin Bilinmeyen Mensur Bir Eseri: Tarcama-i Kavāʼid al-Kurʼān va favāʼid al-Furqān”. – İstanbul: TDAY Belleten, (1964). – 147 b.
10. Talip Yıldırım. “Ubeydullah Han: Risâle-yi fî-Hakk-ı Mesâil-i Vuzû”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*. – İstanbul: Niğde, 2003. – 164 b.
11. Ahmet Büyükkaktaş. “Ubeyduʼllâh Hanʼin İki Eseri: Sabrnâme ve Şevkname”. – İstanbul: -Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, (2007). – 101 b.

